

Indira Kućuk Sorguč

**ŽENSKA HISTORIJA KAO HISTORIOGRAFSKI
PRAVAC - PREGLED
RAZVOJA, DOMETA I POSTIGNUĆA**

Sažetak: Uporedo sa razvojem i širenjem feminizma i ženskih pokreta 70-ih godina 20. stoljeća dolazi i do ekspanzije znanstvenih djela o ženama kroz historiju različitog spektruma i značaja. Zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavljen je otklon od feminizma i formiran nezavisan historiografski pravac u proučavanju ženske historije. U ovih pola stoljeća otvaranja ženskog pitanja i vidljivosti uloge žene kroz historiju nastala su brojna znanstvena djela koja osvjetljavaju i tu važnu i nepobitnu stranu historije koja je dugo marginalizirana kroz tradicionalnu znanost. Ženska historija kao historiografski pravac nije još institucionalizirana na svim nacionalnim univerzitetima razvijenih društava, ali se historija o ženama i njihovom značaju u društvenom razvoju izučava sve intenzivnije što je uočljivo iz povećanog broja publiciranih djela. Recentna literatura u prve dvije dekade 21. stoljeća pokazuje da žensku historiju ne pišu samo žene nego i muškarci, i da se interdisciplinarnom metodom postiže cjelovitost i legitimnost.

Ključne riječi: ženska historija, feminizam, rodne studije, žena, identitet, znanost, holizam, antropologija, regija, svijet

Zašto „ženska historija“?¹ Zašto je historiji kao tradicionalnoj znanosti trebalo kao predznak staviti determinatni rodni atribut? Koji su to historijski, sociološki i fenomenološki aspekti doveli do etabliranja ženske historije kao historiografskog pravca, te šta je cilj njenog izdvajanja iz tradicionalne historije? Sve su to pitanja koja već pola stoljeća okupiraju akademsku zajednicu i izazivaju kontroverzna mišljenja.

Proučavajući dostupnu literaturu na ovu temu, te historiju žena kao područje šireg znanstvenog istraživanja, nametnula se spoznaja da ženska historija kao historiografski pravac nije dovoljno obrađena u bosanskohercegovačkoj, a ni u svjetskoj historiografiji. Većina radova koji se odnose na šire polje istraživanja ove tematike publicističkog su karaktera i oslonjeni na sekundarne izvore.

Značaj teme i leži u njenoj nedovoljnoj istraženosti, kao i u činjenici da nije napisana sveobuhvatna povijesna hronologija od nastanka prvih znanstvenih djela koja istražuju žene kao marginalne skupine kroz historiju, do tumačenja povijesnih procesa koji su pogodovali i uvjetovali pomjeranje rodnih granica u politici i društvu. Značaj je i u tome što je istraživanje srodne literature dovelo i do relevantnih nalaza za proučavanje ženske historije koji su i prezentirani u ovom radu.

Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje kako je nastala ženska historija, ko su njeni najznačajniji predstavnici u akademskom pismu, te koja je razlika između ženskih studija i ženske historije. Cilj je i navesti bibliografske jedinice koje upućuju na znanstveno-istraživačke studije i donose cjelovit pregled historijskog razvoja ženske historije. S obzirom da ovo znanstveno područje otvara prostor u dva prateća fenomena - žensku historiju i historiju žena - u radu se primjenjuje nekoliko metodoloških pristupa.

Metodološki je prvenstveno interdisciplinarna, što znači da je povijest u korespondenciji sa socijalnom historijom, politologijom, sociologijom, feminizmom, antropologijom i drugim srodnim znanstvenim disciplinama. Jedna od najkorištenijih metoda je, nakon povijesne, oralna historija kojom istraživač putem usmenog svjedočenja može saznati više i sa aspekta događajnosti, ali i sa aspekta emocionalnosti i subjektivnog mišljenja. S obzirom na interdisciplinarnost, koristi se i komparativna metoda. Time se istraživači područja svoga znanstvenog interesa metodološki približavaju historiji mentaliteta i historiji svakodnevice.

1 Pojam „ženska historija“ u uvodu je stavljen pod navodnike isključivo radi naglašavanja naziva. U daljem dijelu teksta koristit će se bez navodnika.

U svrhu (re)interpretacije historijskih izvora, ženska historija se pobrinula za sistematično pronalaženje dokumentacije pa se danas u svijetu otvaraju prvi ženski arhivi, biblioteke, istraživački centri, info i fonoteke sa nalazima iz svakodnevnog života žena. U proteklih dvadeset godina postignut je ogroman napredak u omogućavanju pristupačnosti važnih primarnih izvora istraživačima. Sve je više inventiranih, indeksiranih i publiciranih arhivskih izvora koji olakšavaju pristup temama koje se odnose na žene.

Rad je podijeljen u četiri poglavlja. Poslije uvodnog dijela, slijedi opći povijesni pogled na pojavu ženske historije kao historiografskog pravca u prvom poglavlju pod nazivom „Nastanak i razvoj ženske historije“. Iz drugog poglavlja „Najistaknutije predstavnice“ možemo više saznati o ženama koje su reformirale pravac znanstvenoga djelovanja pišući o ženama kao marginalnoj rodnoj grupaciji kroz povijest. „Regionalna historiografija o ženskoj historiji“ donosi podatke o mijenjanju paradigme kad je riječ o proučavanju fenomena ženskog u historiografijama Zapadnog Balkana. U četvrtom poglavlju „Pregled dometa i postignuća“ apostrofiraju se generirane promjene u polastoljetnom razvoju ove znanstvene grane povijesti. Zaključak na kraju sumira vrijednosti istraživačkoga rada utvrđujući posebnost ženske historije kojoj konkretna znanstvena djela potvrđuju postojanje kao historiografskog pravca.

Svaki znanstveni pravac pretpostavlja čvrste temelje i stabilan identitet subjekta svoje historije, a u ovom slučaju to je žena. Stoga ovaj rad razmatra razvoj ženske historije kao historiografskog pravca, analizira pregled dometa i postignuća, čiji nukleus predstavljaju relevantna djela iz korpusa historiografske literature o ženama, koju uglavnom pišu žene, ne isključujući metodološki opravdanu *mušku* perspektivu, i naglašava razlike između tradicionalnog i interdisciplinarnog pristupa ovoj znanstveno-istraživačkoj temi.

1. Nastanak i razvoj ženske historije

Historija žena je neodvojiva od ovog trostrukog pristupa: aktivističkog, znanstvenog i institucionalnog. Slijedeći taj model u proteklih pedeset godina, od 70-ih do danas, konstruiran je metodološki put razvoja ženske historije kao historiografskog pravca.

Kako je, zapravo, nastala ženska historija?

Michelle Perrot smatra da se to dogodilo 1960-ih u Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Američkim Državama, te u Francuskoj desetljeće kasnije, i to

upravo u humanističkim znanostima, posebno u historiji². Na tadašnje stvaranje historije žena djelovali su politički i društveni faktori nakon Drugog svjetskog rata kada žene same sebi krče put kroz gustu džunglu *muške* dominacije. Ovaj put se račvao u nekoliko pravaca, ali se i podudarao sa putevima borbe za ženska prava, od političkog za prava glasa i radna prava do šireg spektra socijalnih prava, koja su gromoglasno artikulirana u ideologiju feminizma.³

Uporedo s razvojem historije žena kao interdisciplinarne rodne studije povijesti, u praksi se etablirala još jedna složena znanstvena disciplina pod nazivom ženskih studija.

Ona obuhvaća proučavanje i prezentaciju ženskog senzibiliteta koja se proteže na više disciplina socijalnog usmjerenja, ali kojima uvijek treba historijski okvir i orijentiranost.⁴ Od početka ispisivanja historije žena znanstvena istraživanja, proučavanja i podučavanja na ovu temu praćena su studioznim historiografskim promišljanjima. Ovo neprestano ispitivanje historičara, traje već pet desetljeća, a počelo je 70-ih godina XX stoljeća kada se novija historiografija počela orijentirati više prema široj socijalnoj problematici, te se slijedom toga sve više proučava i ženska historija⁵.

Povijesni okvir stvaranja historije žena možemo podijeliti u četiri glavne faze:

1. Kraj 1960-ih i početak 1970-ih - prepoznavanje činjenice da je proučavanje historije jednostrano i potreba da se u njoj pronađu žene. Početkom 1970-ih pojava nezavisnog pravca pod nazivom ženka historija.
2. Prva polovina 1970-ih - želja predstavnika različitih pravaca u historiji da se dopune već razvijene teme i problemi „materijalima

2 Usp. Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, prev. Vesna Čaušević-Kreho, Ibis grafika, Zagreb, 2009., str.16.

3 Feminizam, rodne studije i historija žena kao historiografski pravac su u kauzalnom odnosu, i na početku pisanja o historiji žena bile su neodvojivi jer su se zajednički utjecali na pojavu i razvoj savremenog ženskog pokreta. Feministkinje su tada počele postavljati pitanja koja su poticala kreatorice ženske historije na historijska istraživanja. Vidi Gisele Bock, „*Woman's History and Gender History, Aspects of an International Debate*“, *Gender&History*, 1 (1989.) 1, str. 9.

4 Šezdesete i sedamdesete godine XX stoljeća bile su obilježene kao godine intenziviranja ženskih pokreta u Americi i zapadnoj Europi kada se u mnogi europskim zemljama uvode „ženske studije“ što rezultira i obimnim znanstvenim proučavanjima „ženskih“ tema difuznog spektra, koje daju ženi povijesni subjektivitet.

5 Usp. Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, br. 29, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, str. 273.

o ženama“. Istovremeno, „muška historija“ ostala je norma, a na žensku se gledalo samo kao na odstupanje od te norme.

3. Sredina 1970-ih i početak 1980-ih - konvergencija historije i feminističke ideologije, ali historija i dalje nije mnogo odmakla od službenog *muškog* pristupa historiografiji žena.
4. Od ranih 1980-ih do danas - proučavanje žena u historiji i historije žene, oslanjajući se na koncepte koje su humanističke nauke razvile tokom historiografskog istraživanja (žensko iskustvo, ženska zajednica, ženski identitet, ženska vizija svijeta, itd.).

Historijski razvoj i ciljeve ove discipline sistemski su opisale Anderson i Zinsler u svom radu *A History of Their Own*, koje smatraju da ovaj pravac i ženske studije *en general* nastaju kao posljedica intenziviranog „ženskog pokreta u Americi i zapadnoj Europi od sredine 1970-ih godina.“⁶ Važno je bilo opravdati diferenciranje ženske historije iz opće historije i apostrofirati izdvajanje *ženskog* roda, iskustva i gledišta kao različitog, te na bazi toga kreirati poseban historiografski pravac.

U daljoj povijesti, većim dijelom i u 19. stoljeću, ispisivanje ženske historije je bilo nezamislivo u svijetu mizogine akademske struke koja je monopolizirala historijsku znanost držeći pod svojom kontrolom univerzitete i istraživačke institute. Žene historičarke su u vrijeme profesionalizacije historijske znanosti u zapadnoeuropskim društvima bile isključene iz akademskog pisanja historije i bavile se su uglavnom podučavanjima u ženskim koledžima.

Slika se postepeno mijenja u prvim desetljećima 20. stoljeća kada nastaju djela koje ispisuju prominentne historičarke poput Alice Clark koja je napisala knjigu *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću* (1920)⁷ i Eileen Power čije je životno djelo *Srednjovjekovne žene* objavljeno posthumno 1975. godine⁸. Američka znanstvenica Mary Ritter Beard (1876–1958), napisala je monografsku studiju *Žene kao sila u povijesti: Studija o tradiciji i stvarnosti* (1946), vjerovatno prvo opće djelo u historiji američkih žena⁹.

6 Bonnie S. Anderson, Judith P. Zinsler, *A History of their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*, Harper and Row, New York, str. 427-429.

7 Usp. Alice Clark, *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću*, Routledge & K. Paul, London, 1982.

8 Usp. Eileen Power, *Medieval Woman*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

9 Usp. Mary Ritter Beard, *Woman as Force in History: A Study in Traditions and Realities*, Pearsea Books, [b.m.j.], 1987.

Iako je najstarije akademske historičarke privlačilo pisanja o ženama, ne može se reći da su osnovale, pa čak ni da su bile zainteresirane za osnivanje, specijalnosti poput ženske historije. Stvaranje ženske historije bilo je nadahnuto ambicijom da se historija piše „odozdo prema gore” i da se u fokus stave određene marginalizirane grupe, među kojima su i žene. I same historičarke koje su osjetile diskriminaciju na svojoj koži radeći u istim institutima s muškim kolegama, tražile su načina da njihov znanstveno-istraživački rad bude zapažen i publiciran.

Jedna od posljedica profesionalizacije historije u 19. stoljeću bilo je isključenje žena iz akademskog pisanja historije. Historičarke, uključujući i one u ranoj povijesti *Annales*, radile su kao neplaćene asistentice u istraživanjima ili kao saradnice, u najboljem slučaju koautori sa svojim muževima poput supruge Marca Blocha ili unuke čuvenoga historičara i utemeljitelja moderne historijske znanosti Leopolda von Rankea, Ermentrude von Ranke, koja nakon habilitacije na Univerzitetu u Kölnu nije mogla naći zaposlenje, te je pokušavala pronaći profesuru u SAD-u.

J. Franklin Jameson ju je veoma neuspješno preporučio, izjavivši da moraju „imati muškarca jer većina posla je za muškarce. Međutim, imat ću na umu njen slučaj. Često se od nas traži da nekoga imenujemo u ženske koledže u južnoj državi.”¹⁰

Kreirati žensku historiju i pisati historiju kao žena, nije isto.

„Iako su najstarije akademske ženske povjesničarke privlačile pisanja o ženama, ne može se reći da su osnovale, pa čak ni da su bile zainteresirane za osnivanje, specijalnosti poput ženske historije.”¹¹

Stoga su historičarke u prvoj polovici XX stoljeća, kako tvrdi Mary Spongberg u knjizi *Writining Woman's History since the Renaissance*, iz faze onih koje se bave povijesnim pisanjem od davnina, prešle u fazu onih koje stvaraju žensku historiju, fokusirajući se na pitanje kako je rod oblikovao žanr historije. Mary Spongberg je napravila opsežno istraživanje o napretku ženskog historijskog pisanja od renesanse do danas, demonstrirajući kontinuitet između ženskih historijskih spisa u prošlosti i razvoja historiografije koja je bila usredsređena na ženu. Ova knjiga također ispituje odnos između ženske

10 Sylvia Paletschek, *Historiographie und Geschlecht*, prev. Indira Kučuk-Sorguč, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Freiburg, 1990., str. 119; <<https://freidok.unifreiburg.de/fedora/objects/freidok:5038/datastreams/FILE1/content>> (22. svibnja 2021.).

11 “Woman's history”, Britannica; <<https://www.britannica.com/topic/historiography/Womens-history>> (22. svibnja 2021.).

historije i razvoja feminističke svijesti, sugerirajući da je proučavanje historije upozorilo žene na njihov neravnopravan status i omogućilo im da koriste historiju za postizanje ženskih prava¹².

Budući da je pedesetih godina još bilo moguće sumnjati u postojanje dovoljno značajnih dokaza na kojima se može razvijati ženska historija, i da je vladalo podozrenje historičara muškaraca prema toj diferencijaciji, a u prilog im je išao i nedostatak sistematične literature za to područje, nije iznenađujuće da su neka od najranijih djela bila uglavnom tematski vezana za političku povijest slavni žena u prošlosti koju znanstveno obrađuje tradicionalna historiografija kojom dominiraju muškarci.

Druga preokupacija bio je status žena u različitim vremenima u prošlosti. O načinima na koji su se historičarke izborile za svoju rodnu historijsku ravnopravnost piše profesorica na Katedri za rodne studije na European University Institutu Laura Lee Downs u djelu *Writing Gender History*, u kojem donosi evoluciju akademskog pisma o ženama od 1930-ih do početka 21. stoljeća u Europi, SAD-a, kolonijalnoj Indiji i Africi, te posebno ekspozira prelazak iz ženske u rodnu historiju¹³.

Da bi se učinile „vidljivim” feminističke historičarke¹⁴ izrezonirale su da na prvom mjestu trebaju u pisanju historije napustiti ukorijenjeni aksiom „muškog univerzalnog” i krenuti u istraživanje historije diskriminacije žene od rekonstrukcije historije općeg biračkog prava, koja je vjerovatno najbolji primjer za to, do slavni akcija žena u zanimanjima kojima tradicionalno dominiraju muškarci. Druga preokupacija bio je status žena u različitim vremenskim etapama u prošlosti. Uglavnom su obrađivane teme iz društvene historije, kao što su stepen socijalnih sloboda koje su u određenoj društvenoj

12 Usp. Mary Spongberg, *Writing Woman's History since the Renaissance*, Basingstoke; Palgrave Macmillan, New York, 2002., str. 66.

13 Usp. Laura Lee Downs, *Writing Gender History*, Bloomsbury Academic, London, 2010., str. 112-115.

14 Feminističke historičarke su imale primat tih šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća u kreiranju historije žena kao historiografskog pravca i usredsredile su svoj intelektualni kapacitet na sveobuhvatno razumijevanje rodne historije (historija tijela, seksualnosti, rase, transnacionalne povijesti, spola i roda). I danas su one i njihove nasljednice nositeljice etikete „pionirke ženske historije” koje su uz socijalni aktivizam „promijenile historiju”. Najpoznatije su: Gisela Bock, Gerda Lerner, Michelle Perrot, Natalie Zemon Davis, Christiane KlapischZuber, Judith R. Walkowitz, Pauline Schmidt Pantel, Mary P. Ryan, Gabrielle Houbre, Arlette Farge, koje i danas u svojim poznim godinama neiscrpno stoje na braniku odbrane ženske historije kao historiografskog pravca, dok se svaka od njih specijalizirala za određeno područje historijske znanosti.

zajednici bile dopuštene u braku, ili fenomeni „neudatih i razvedenih žena“, ali i teme iz ekonomske i pravne historije poput procjene prihoda koji u braku pripada ženi, zakona o vlasništvu nad imovinom, ženskim nasljeđivanjem, radnim pravom, i sl.

Još jedno područje proučavanja, koje se neobično sporo pojavilo, bila je historija porodice. Budući da je većina žena u svim periodima ljudske povijesti uglavnom imala ulogu supruge i majke, čini se da ovo gotovo univerzalno žensko iskustvo nalaže da će žene historičarke posebno zanimati historija porodice. Međutim, pošto je historija porodice nadahnutu prvenstveno napretkom ostvarenim u historijskoj demografiji, kvantifikaciju kao metodu istraživanja historičarke su uglavnom izbjegavale, što govori o malom broju radova iz ove oblasti u sferi ženske historije.

Ipak, treća generacija elitne škole *Annales* doprinijela je stasavanju historičarki koje su u suglasju sa feminističkim aktivizmom ispisale važna djela ženske povijesti obraćajući pažnju na svakodnevni život obične žene, na njenu privatnost, njen mikrokosmos.

Najveći doprinos u kreiranju ženske historije dale su historičarke iz Francuske, Njemačke, Velike Britanije, Španije i SAD-a¹⁵.

One su utrle put istraživanju žene kroz povijest, istražujući, iščitavajući i interpretirajući činjenice do kojih su došle preferirajući interdisciplinarnost u metodološkom smislu. Takav pravac nije zabilježen u manje razvijenim društvima, ali ni u većim evropskim historiografijama poput naprimjer bugarske i turske,¹⁶ kao ni u razvijenim državama Azije, Afrike i Južne Amerike, gdje žene nisu s punim integritetom ušle u historiju.

„Predstaviti žene kao aktivne društvene akterke u prošlosti znači narušiti stabilnost tradicionalnog povijesnog narativa. Iznova razmotrena iz ženske perspektive, historija zahtijeva drugačije markere. Ponovno napisati bugarsku (i istočnoeuropsku također) historiju, znači otpočeti ‘građanski rat’ s postojećim ‘univerzalističkim’ interpretacijama. Jer, ako želimo da naše savremeno obrazovanje izgradi tolerantno i pluralističko društvo u budućnosti, žene bi trebalo da uđu u Historiju”, piše Krassimira Daskalova u kritici bugarskih udžbenika povijesti¹⁷.

15 Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, str. 273.

16 Zato je važno zabilježiti da se žene rijetko spominju kao akteri historije u narativima bugarskih školskih knjiga.

17 Krassimira Daskalova, „Žena u bugarskim udžbenicima povijesti“, *Zeničke sveske*, 3. 6. 2006.; <www.zesveske.ba/03_06?0306_2_3.htm> (3. svibnja 2021.).

U mnogim evropskim zemljama studij ženske historije kao i ženske studije uopće, postao je formalno priznat do kraja 1970-ih godina. Rezultati istraživanja ovih studija značajno su promijenila načine na koje je historija podučavana, periodizirana i tumačena.

2. Najistaknutije predstavnice ¹⁸

Ženska historija svoju eminentnu predstavnicu dobila je u Giseli Bock¹⁹ koja je ustanovila da je historija žena i historija roda socijalna historija. Njeno djelo *Žena u historiji Europe*²⁰ cjelovita je sinteza o zaslugama žena kroz povijest, i podsjećanje u kojoj mjeri izgradnja Europe mora sadržavati refleksiju o rodu kako u svojoj trenutnoj politici tako i u pisanju svoje historije.

Francuska *profesorica emerita*, briljantna historičarka škole *Annales* Christiane Klapisch-Zuber²¹ i David Herlihy vješto otkrivaju u studiji *Les Toscans et leurs familles*²² kako su žene u srednjem vijeku u talijanskoj Toscani u ulogama kćeri, supruga, sestara i majki bile uglavnom podložne porodičnom sistemu koji ih je trebao, ali ih je malo cijenio.

Michelle Perrot, istaknuta francuska savremena historičarka, koja za sebe kaže da je „feministička historičarka”²³, veoma je zaslužna za uspostavljenje

18 Analiza dostupne literature nije pokazala da postoji integralna bibliografija historiografskih radova iz ženske historije u Evropi svijetu, niti u regionalnim historiografijama.

19 Gisela Bock (1942) njemačka je historičarka, osnivačica International Federation for Research in Women's History (1987) i jedna od najrenomiranijih historičarki *gender* historije. Oblast njenog istraživanja je historija žene, kao i rasne i rodne segregacije kroz historiju. Bock je ispitivala historiju sterilizacije u nacističkoj Njemačkoj s obzirom na počinitelje, kao i na žrtve, kako žene, tako i muškarce.

Vidi Gisela Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.

20 Gisela Bock, *Women in European History*, Blackwell Publishing, Oxford, 2002.

21 Christiane Klapisch-Zuber (1936) počasna je doktorica historijskih znanosti u Pisi i Firenci, specijalista za socijalnu historiju i historiju obitelji. Njena djela su vezana za žensku historiju srednjega vijeka i renesanse u Italiji, kao i za kulturu žena na medievalnom Istoku. Vidi George Duby, Michelle Perrot, Christiane Klapisch-Zuber, *Histoire des femmes en Occident, Le Moyen Âge*, Tempus, Perrin, 2002.; Christiane Klapische-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.

22 David Herlihy, Christiane Klapisch-Zuber, „*Les Toscans et leurs familles, une étude du castato florentin de 1427*”, *Annales de Démographie Historique*, (1978.), str. 457-460.

23 Michelle Perrot, historičarka: „Je suis pour un monde où le sexe ne serait pas un déterminant“, France inter, prev. Indira Kučuk-Sorguč, (22.12.2019.); <<https://www.youtube.com/watch?v=VJRcxuulXM>> (25. 04. 2021.).

historije žena na francuskim i evropskim katedrama za historiju. Ona ističe da trebamo univerzalnu historiju, ali da moramo krenuti od pojedinačnog, dakle, od razlika.

„Dužni smo ići ka univerzalnom, ali uzeti u obzir razlike. [...] Biti crkinja ili bijelkina, biti građanka ili radnica, zaposlenica ili što god želite, to nije ista stvar i zato to ne smijemo izbrisati.”²⁴

U zajedničkom djelu sa Georgeom Duby *Historija žena Istoka i Historija žena Zapada*, kao i u autorskom radu *Historija žena*²⁵ tretira pitanja od homoseksualizma, ljubavnih odnosa, karakterističnosti bračnih relacija u francuskom društvu od 16. do 20. stoljeća, do specifičnosti radnih prava žene u različitim društveno-političkim sistemima.

U svom najcitiranijem djelu *Prostitution and Victorian Society* Judith R. Walkowitz²⁶ proučava viktorijansku prostituciju i evoluciju londonskog kvarta Soho, te u svojim radovima povezuje politički angažman i znanost, ispitujući kako se struktura historijske discipline mijenjala proteklih pedeset godina²⁷.

Françoise Thébaud²⁸ u knjizi *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, koja je obilježila modernu francusku historiografiju, opisala je intelektualnu evoluciju historije žena i roda. Ova je knjiga magistralni put razumijevanja pisanja ženske historije²⁹.

Natalie Zemon Davis je istaknuta i višenagrađivana historičarka za „najkreativniji pristup historijskoj naraciji”³⁰ jer prošlost aktualizira originalnim pripovjedačkim stilom, što potvrđuju njezina djela o ženama u

24 Isto.

25 Georges Duby, Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident*, Plon, Paris, 1990–1991.; Michelle Perrot, *Mon histoire des femmes*, Éditions du Seuil, Paris, 2006.

26 Judith R. Walkowitz (1945) profesorica je britanske moderne povijesti i ženske historije na univerzitetu John Hopkins u Londonu, poznata po djelima historije feminizma, multikulturalnog društva i socijalnosti žene.

27 Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society, Woman, Class and the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

28 Françoise Thébaud (1952.) francuska je historičarka, *profesorica emerita* i stručnjakinja za žensku historiju koja je 1995. godine osnovala časopis „Clio. Žene, rod, historija”. U svojim istraživanjima bavi se svjedočenjima žena kroz oralnu historiju, o materinstvu između dva svjetska rata i ženama funkcionerkama.

29 Usp. Françoise Thébaud, *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, ENS Édition, Lyon, 2007.

30 Natalie Zemon Davis (1928.) pripada generaciji „američkih feminističkih historičarki” koje su inspirirale mlađe generacije i promovirali „međusobno oplođivanje između disciplina”. Njen uvjerljiv narativ pokazuje da se pojedini događaji mogu pripovijedati i analizirati kako bi se otkrile dublje povijesne tendencije i temeljni obrasci mišljenja i djelovanja.

svijetu „Annales”, o povijesti historičarki i njihovog „gender” pisanja, te o ženi na margini humanističke ere.

U svojoj najpoznatijoj knjizi *Povratak Martina Guerre*, pratila je proslavljeni slučaj varalice iz 16. stoljeća u jednom pirinejskom selu želeći spoznati kako seljaci/seljanke razmišljaju o osobnom identitetu, interpolirajući i multidisciplinarnost u pripovijedanje o fenomenu varanja kao jednoj društvenoj anomalnoj pojavi³¹.

U knjizi *Stvaranju patrijarhata* Gerda Lerner³², čiji se rad uglavnom bavio ženama u Sjedinjenim Državama, ispitivala je mezopotamsko društvo u pokušaju da otkrije drevne korijene podložnosti žena³³.

„Najveći dio vremena žene su u povijesti bile većina ljudske vrste. Njihova kulturno određena i psihološki internacionalizirana marginalnost čini se da predstavlja specifično historijsko iskustvo, suštinski različito od muškog. Međutim, muškarci su to svoje iskustvo nazvali historijom, a žene potpuno izbacili iz njega.”³⁴

Istraživanja statusa žene također su doprinijela preispitivanju temeljnih povijesnih koncepata, kao u eseju Joan Kelly-Gadol *Jesu li žene imale renesansu?*³⁵

S grupom historičarki Arlette Farge, historičarka mentaliteta i moderne povijesti, istražuje život žena na ulicama Pariza u 18. stoljeću, pitanje identiteta i rodne historije³⁶.

O ženama u umjetnosti kroz historiju, njihovoj ulozi u kreiranju kulturne emancipacije razvijenih društava, nekoliko proteklih decenija historiografija bilježi znatan broj djela, od kojih su se izdvojile knjige Yannick Ripa, Marie-Jo Bonnet i Rosalind Miles³⁷.

31 Natalie Zemon Davis, *Povratak Martina Guerra*, prev. Andrea Feldman i Miloš Đurđević, Konzor, Zagreb, 2001.

32 Gerda Lerner (1920.-2013.) američka historičarka i pionirka ženske historije dala je praktičan doprinos mjestu historije žena u okviru povijesnih istraživanja društvenih struktura.

33 Usp. Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986, str.116.

34 Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986.; Navedeno prema Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, (1996.) 29, str. 285.

35 Riječ je o znanstvenoj studiji prominentne američke historičarke Joan Kelly (1928.-1984.) koja je istraživala ulogu žene u renesansnom društvu. Oспорavala je tradicionalnu periodizaciju, rekavši da se žensko povijesno iskustvo razlikuje od iskustva muškaraca. Vidi Joan Kelly-Gadol, „Did Women Have a Renaissance?” in: *Becoming Visible: Women in European History*, (1977.), str. 1-16.

36 Usp. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Gallimard -Julliard, Paris, 1979.

37 Yannick Ripa je pisala o historiji glumica u Francuskoj u djelu *Les femmes actrices de l'histoire France, 1789-1945.*; Marie-Jo Bonnet je specijalizirala historiju žena u umjetnosti.

Na osnovu tih djela rekonstruirana je i cjelovita historija žena Evrope od 18. do 21. stoljeća u kojoj se propituje raznolikost iskustava žena u Parizu, Madridu, Londonu kao i u Moskvi, Ateni i na Balkanu, koristeći se faktografijom i zbirkom dokumenata, ali i sa preko 70 eseja, pisama, govora, poezije, kao i prepiskom kojim ikonografski odjekuju tri stoljeća evropske povijesti.

Knjiga *L'Europe des femmes* propituje obrazovanje djevojčica, utjecaj religija, odnos žene prema anatomiji svoga tijela, iskustvo rata, feminizam i borbe vođene u ime građanske i političke ravnopravnosti, te navodi priznanja stečeno u umjetnosti i nauci, nudeći tako bogatu, jedinstvenu i fascinantnu historiju žena³⁸.

Rosalind Miles tvrdi da svijet započinje sa ženom jer je žena nosila prvi ljudski hromosom koji je baza svih osnovnih genetskih poruka koje će dijete primiti, zbog čega su žene izvorni, prvi spol³⁹.

Historija žena zanima i muškarce historičare koji možda i ne pripadaju zvanično ovom historiografskom pravcu ali su svoje interesiranje usmjerili prema temama iz ženske historije.

3. Regionalna historiografija o ženskoj historiji

Među državama zapadnog Balkana najseriozniji pristup ženskoj historiji, sudeći prema znanstvenim radovima ove tematike, ali i istraživanjima kroz centre za ženske studije, ima Hrvatska. Tendencije u svijetu 70-ih godina reflektirale su se i u bivšoj Jugoslaviji kada je žena intelektualka nastojala naći diskurs kroz koji je pokušala govoriti. Lydia Sklevicky⁴⁰ je u radovima koji su

Vidi Marie-Jo Bonnet, *Les Femmes dans l'art, Qu'est-ce que les femmes ont apporté à l'art?*, La Martinière, Paris, 2004.; Marie-Jo Bonnet, *Les Femmes artistes dans les avant-gardes*, Odile Jacob, Paris, 2006.

38 Fabrice Virgili, Julie Le Gac, *L'Europe des femmes XVIII et XXI siècle*, Perrin, Paris, 2017, str.7.

39 Rosalind Miles (1943.) napisala je djelo pod nazivom *The Woman's History of the World* koristeći se metodologijom nekoliko znanstvenih disciplina s akcentom na socijalnu i kulturnu antropologiju. U kasnijim izdanjima djelo je poznatije pod nazivom *Who Cooked the Last Supper*.

Vidi Rosalind Miles, *Ženska povijest svijeta: Tko je skuhao posljednju večeru?*, prev. Petra Mrduljaš-Doležal, EPH Media, Zagreb, 2009, str. 12.

40 Lydia Sklevicky (1952.-1990.) kao feministica determinirala je razloge historijske neravnopravnosti žena u znanosti, te akcentirala „nevidljivost žena“ kao uporišnu tačku kritike povijesti. Velike vladarice su predstavljale alibi tradicionalnoj historiji da se bavi „proučavanjem žena kroz historiju“, a trebalo je proći pola stoljeća kako bi došlo do istinskog znanstvenog propitivanja praznog mjesta žena u historiji.

izašli u knjizi *Konji, žene, ratovi*⁴¹ detektirala probleme utemeljenja historije žena u tadašnjoj Jugoslaviji, od kojih su tzv. nepovijesnost žene, nedostatka historijskih izvora, institucionalna ograničenja i slično, samo dio argumenata kontra ženske historije.

Mirjana Gross, veliko ime hrvatske historiografije, smatra da se ženska historija nužno mora proučavati interdisciplinarno, ali da uvijek mora biti povijesno orijentirana jer treba povijesno opravdanje⁴². Pošto je ženska historija pravac u historiografiji koji je utemeljen s namjerom da se više, svrsishodnije i cjelovitije piše o historiji žene, to je i postignuto u državama zapadnog Balkana. Tema žene u historiji, sagledava se danas kroz kategoriju roda i shvaćanje historije, između ostalog, i kao historije društvenih odnosa⁴³.

Među imenima koja gravitiraju ovom diskursu s „povijesnim opravdanjem“ su Marina Matešić i Svetlana Slapšak koje su napisale izvanrednu znanstvenu interdisciplinarnu studiju „Rod i Balkan“ gdje su istraživale i analizirale stereotype o ženama Balkana koje su u 18. i 19. stoljeću pisale putopiskinje⁴⁴. Utemeljenju povijesti žena u Srbiji, kada je ženska povijest tokom 1990-ih godina postala i rodnom poviješću, doprinijele su Neda Božinović, Anđelka Milić, Marina Blagojević, Vera Gudac Dodić, i dr⁴⁵. Iako je problem „nacionalnog“ u balkanskoj historiografiji posebno

41 Lydia Sklevicky, „More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia”, *Gender & History*, 1(1980.), 1, str. 68-73.

42 Mirjana Gross, *Nevidljive žene*, Erasmus, Zagreb, 1993, str.22; Navedeno prema D. Peić Čaldarević, str. 285.

43 U savremenoj hrvatskoj znanstvenoj praksi 21. stoljeća na ovu temu su pisali: Andrea Feldman, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Institut „Vlado Gotovac“; *Ženska infoteka*, Zagreb, 2004.; Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u Kraljevini Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.; Inga Tomić-Koludrović, *Pomak prema modernosti: žene u razdoblju zrele tranzicije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.; Inga Tomić-Koludrović, „Ekonomski i društveni položaj žena u Hrvatskoj u kontekstu globalizacije”, *Žene i rad*, (ur. Martina Belić), Zagreb, 2000., 84-100.; Snježana Prijić-Samaržija, Ivanka Avelini Holjevac, Marko Turk, „Žene u znanosti”, *Društvena istraživanja*, 18 (2009.), 6, str. 1049-1073.

44 Matešić i Slapšak se bave popularnim putopisima koje su pisale žene povremeno smatrane „pionirkama feminističke antropologije na Balkanu”, posebno putopiskinjama poput Mary Montagu, Dore D'Istrije, Marie F. Karlove, Pauline Irby i Jelene Dimitrijević. Vidi Asja Bakić, „Balkanske žene su buldozi divovskih grudi”, *Express*, 12. 3. 2018.; <<https://express.24sata.hr/life/balkanske-zene-su-buldozi-divovskih-grudi-14516>> (25. 05. 2021.). Vidi Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX vijeka*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001; Svetlana Slapšak, *Ženske antičke ikone*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.

45 Pregled historije ženskog pokreta u Srbiji opisan je u publikaciji: Lilijana Cickarić, „Marina Blagojević (1998) - Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-tih“, *Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta*;

istaknut, historičarke se osim biografijama nacionalnih heroína, sve više bave proučavanjima tema iz historije svakodnevice žene u javnom prostoru, ali i u privatnom, kao kulturnom imaginariju ženskog prostora kojem pripada kuća, porodica, religija, običaji, vrt, usmena lirika, i sl.⁴⁶

Bosanskohercegovačka historiografija ne spominje žensku historiju kao novu povijesnu disciplinu već je prevalentno tretira u okviru tradicionalne znanosti. Ipak, posljednjih godina mijenja se paradigma što se vidi iz publiciranih članaka o ulozi i značaju žene kroz historiju⁴⁷. Na temu „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“ organizirana je 2018. godine javna debata na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli na kojoj su prezentirani naučni radovi iz historije o ženskom pitanju i naglašena važnost istraživanja i pisanja o ženama Bosne i Hercegovine kroz historiju⁴⁸.

4. Pregled dometa i postignuća

Kreatorice ženske povijesti postepeno su došle do zaključka da historija koja istinski uzima žene kao povijesne subjekte ne priznaje jednostavno dodavanje priloga o životima žena na poglavlju tradicionalnog sadržaja. Zbog toga su sebi stavile u zadatak nanovo promisliti povijesne teme promatrajući

<<https://sefem.org/istrazivanja/marina-bлагоjevic-hjusun-ka-vidljivoj-zenskoj-istoriji-zenski-pokret-u-beogradu-90-tih>> (15. 09. 2021.).

46 Među tekstovima koji se bave razvojem ženske historije, pored ostalog upućujemo i na radove: Ana Stolić, „Od politike ka novim naučnim disciplinama: ženska i rodna istorija“, *Humanizacija Univerziteta*, 1(2013.), str. 376-387.; Ivana Pantelić, Biljana Dojčinović, „Women’s and Gender History: The Case of Serbia“, *Clio on the Margins Women’s and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe*, 6 (2012.), str. 136-142.; Vera Gudac Dodić, Žena u socijalizmu, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006., str. 33.; Vera Gudac Dodić, „Još jednom o razvoju istorije žena u Srbiji“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2018, str. 63-82.

47 U savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji koja se bave ženskim pitanjima upućujemo na slijedeća djela: Vera Katz, „O društvenom položaju žene 1942.-1953.“, *Prilozi*, 40, Institut za historiju, Sarajevo, 2011., str. 135-155.; Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u BiH (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017.; Hana Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019.; Hana Younis, *Daša Jelić*, Everest media, Beograd, 2016.; Amila Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, CeHIS Filozofski fakultet UNSA, Sarajevo, 2021.

48 Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“; <<http://historija.ff.untz.ba/index.php/104-organizovana-debata-na-temu-historiografija-o-zenskom-pitanju-u-bosni-i-hercegovini>> (15. 09. 2021.).

kako se mijenja povijest čovječanstva, ako se u nju inkorporiraju žene kao nerazdvojan segment. Sukladno tome, ženske studije uopće počinju težiti ne samo promjeni života žene već promjeni cijelog svijeta⁴⁹.

Okrećući se prema "rodu", historičarke su postavljale nova pitanja kako o povijesti i ulozi žena u različitim socijalnim i kulturološkim zajednicama, tako i o općoj historiji. Ova misao podupire vrlo impresivan prikaz o „novim pristupima, novim objektima“ istraživanja o povijesti žena i roda koji se provodi posljednjih desetljeća na katedrama za ženske studije i žensku povijest u zapadnim društvima. Autori historiografskih djela o marginalizaciji ženskog faktora u općoj historiji pokušavaju uvjeriti one koji sumnjaju u vrijednost ove specijalnosti naglašavajući raznolikost pristupa u metodologiji znanstvenog istraživanja koja ga podržava.

U skladu s tim, savremene historičarke usmjeravaju svoju pažnju na sveučilišne institucije tražeći i formalno priznanje ženske historije kao historiografskog pravca. Nizom mjera historija žena i roda infiltrira se u akademski svijet. Uspostavljanje pariteta u francuskoj znanstvenoj zajednici kao neodvojivog od kodeksa jednakopravnosti, i europska politika jednakih mogućnosti, donijeli su napredak i pozitivne efekte u odnosu na period od prije pola stoljeća koji obilježava „otpor istraživačkih i nastavnih institucija“ prema reformizmu povijesnih obrazaca. Prihvatanje ove znanstvene specijalnosti zavisilo je od spremnosti državnih univerzitetskih institucija da konsensualno podrže znanstvena pregnuća akademske zajednice i eksperata u ovoj disciplini. S obzirom na takvu sliku, stepen priznanja i razvoja ovog pravca ovisi od države do države.

Iako je u Sjedinjenim Državama povijest žena i roda u potpunosti prepoznata i dobro integrirana u školske programe, u Francuskoj je njen stav i dalje paradoksalan; izučava se na univerzitetima i institutima ali se ne provodi kroz nastavne programe predmeta historija. Međutim, kako pokazuje australsko iskustvo, čak i decentralizirane univerzitetske strukture u zemljama engleskog govornog područja stvaraju brojne probleme u ozračju finansijskih poteškoća, posebno za odjele za „ženske / rodne studije“, koji su često prilično mali, ako ne i u pozadini.

Dometi i postignuća ženske historije valoriziraju se kroz pola stoljeća doprinosa novim tumačenjima i dokumentiranjem tema o ženama kroz povijest. Recentna literatura pokazuje da je došlo do ekspanzije djela različitog

49 Anderson-Zinsser, str. 427-429.

spektruma i značaja, te da se zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavio otklon od ideologije feminizma. To dovodi do kategorizacije ženskih studija nužno kao interdisciplinarnih, uključujući etnologiju, psihologiju, sociologiju, politologiju, socijalnu antropologiju i druga znanstvena područja kojima je zadatak da ispituju tradicionalne koncepte i strukture mišljenja.

Važno postignuće je da je ženska historija uvedena na znanstvenu mapu historijske misli kao poseban historiografski pravac, a ne kao poddisciplina ili subspecijalnost. Njeni su dometi valorizirani od svjetske znanstvene zajednice, koja kroz različite manifestacije od kulturološkog značaja i stručne kapacitetnosti, kreiraju vrijednosni sistem koji potiče dalji razvoj ženske historije na renomiranim katedrama i institutima. Ženska historija je široko priznata povijesna disciplina, premda i dalje oko nje vladaju kontroverzna mišljenja.

Gdje se ide s tim napretkom i do čega on može konsekvantno dovesti, i koji je cilj ženske historije kao historiografskog pravca danas, pitaju se oponenti?

Cilj bi bio, prema istaknutim razmatranjima pionirki ovog pravca, „holistička sinteza tradicijske historije i historije žena”⁵⁰ što bi u osnovi konstruiralo novu univerzalnu historijsku znanost. To bi, zapravo, značilo povratak primordijalnoj historiji.

Ali, moramo priznati da je taj posao tek započeo.

Zaključak

Uporedo sa razvojem i širenjem feminizma i ženskih pokreta 70-ih godina 20. stoljeća dolazi i do ekspanzije znanstvenih djela o ženama kroz historiju različitog spektruma i značaja. Zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavljen je otklon od feminizma i formiran nezavisan historiografski pravac u proučavanju ženske historije. Historija žene nije historija feminizma. Jer, ženska historija mora da objasni a ne samo da ispriča; ona predstavlja historiju na milione ugušenih glasova koji su ostali na margini povijesti.

U ovih pola stoljeća otvaranja ženskog pitanja i vidljivosti uloge žene kroz historiju, nastala su brojna znanstvena djela koja osvjetljavaju i tu važnu i nepobitnu stranu historije koja je dugo marginalizirana kroz tradicionalnu

50 Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979, str. 171.

znanost. Ženska historija kao historiografski pravac nastala je onda kada su žene odlučile da budu vidljive kao akteri historije, kao subjekti njezinog istraživanja i kao historičarke. Ona jednostavno nije potkategorija, sekundarna u odnosu na „stvarnu” historiju. Ženska historija je ljudska historija. Nije moguće razumjeti svoju prošlost ako izuzmemo utjecaj, činjenice, iskustvo i perspektivu polovine ljudske populacije.

Ženska historija kao historiografski pravac nije još institucionalizirana na svim nacionalnim univerzitetima razvijenih društava, ali se historija o ženama i njihovom značaju u društvenom razvoju izučava sve intenzivnije što je uočljivo iz povećanog broja publiciranih djela. Recentna literatura u prve dvije dekade 21. stoljeća pokazuje da žensku historiju ne pišu samo žene nego i muškarci, i da se interdisciplinarnom metodom postiže cjelovitost i legitimnost.

WOMEN’S HISTORY AS A HISTORIOGRAPHIC DIRECTION – OVERVIEW DEVELOPMENT, FUTURE AND ACHIEVEMENTS

SUMMARY:

Along with the development and spread of feminism and women’s movements in the 1970s, there was an expansion of scientific works on women through a history of different spectrum and significance. Thanks to the competence and agility of contemporary historians, a departure from feminism has been established and an independent historiographical direction in the study of women’s history has been formed. In these half centuries of opening the women’s issue and the visibility of the role of women throughout history, numerous scientific works have emerged that shed light on this important and undeniable side of history that has long been marginalized through traditional science. Women’s history as a historiographical direction is not yet institutionalized in all national universities of developed societies, but the history of women and their importance in social development is being studied more and more intensively, which can be seen from the increased number of published works. Recent literature in the first two decades of the 21st century shows that women’s history is written not only by women but also by men,

and that integrity and legitimacy are achieved through an interdisciplinary method.

Keywords: women's history, feminism, gender studies, woman, identity, science, holism, anthropology, region, world

Literatura

- Anderson, S. Bonnie, Zinsser, P. Judith, *A History of their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*, Harper and Row, New York, 1988.
- Bakić, Asja, „Balkanske žene su buldozi divovskih grudi”, *Express*, 12. 3. 2018.; <<https://express.24sata.hr/life/balkanske-zene-su-buldozi-divovskih-grudi-14516>> (25. svibnja 2021.).
- Beard Ritter, Mary, *Woman as Force in History: A Study in Traditions and Realities*, Pearsea Books, [b.m.j.], 1987.
- Bock, Gisela, „Woman's History and Gender History, Aspects of an International Debate”, *Gender & History*, 1 (1989.) 1, str. 7-30.
- Bock, Gisela, *Women in European History*, Blackwell Publishing, Oxford, 2002.
- Bock, Gisela, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.
- Bonnet, Marie-Jo, *Les Femmes artistes dans les avant-gardes*, Odile Jacob, Paris, 2006.
- Bonnet, Marie-Jo, *Les Femmes dans l'art, Qu'est-ce que les femmes ont apporté à l'art?*, La Martinière, Paris, 2004.
- Cickarić, Lilijana, „Marina Blagojević (1998) - Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-tih“, *Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta*; <<https://sefem.org/istrazivanja/marina-bлагоjevic-hjupon-ka-vidljivoj-zenskoj-istoriji-zenski-pokret-u-beogradu-90-tih>> (15. rujna 2021.).
- Clark, Alice, *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću*, Routledge & K. Paul, London, 1982.
- Daskalova, Kressimira, „Žena u bugarskim udžbenicima povijesti”, *Zeničke sveske*, 3.6.2006.; <www.zesveske.ba/03_06?0306_2_3.htm> (3. svibnja 2021.).
- Duby, George, Perrot, Michelle, *Histoire des femmes en Occident*, Plon, Paris, 1990–1991.
- Duby, George, Perrot, Michelle, Klapisch-Zuber, Christiane, *Histoire des femmes en Occident, Le Moyen Âge*, Tempus, Perrin, 2002.
- Farge, Arlette, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Gallimard -Julliard, Paris, 1979.

- Feldman, Andrea, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, Zagreb, 2004.
- Gross, Mirjana, *Nevidljive žene*, Erasmus, Zagreb, 1993.
- Gudac Dodić, Vera, „Još jednom o razvoju istorije žena u Srbiji“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2018., str. 63-82.
- Gudac Dodić, Vera, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.
- Herlihy, David, Klapisch-Zuber, Christiane, „*Les Toscans et leurs familles, une étude du castato florentin de 1427*“, *Annales de Démographie Historique*, (1978.), str. 457-460.
- Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u BiH (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017.
- Kasumović, Amila, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, CeHIS Filozofski fakultet UNSA, Sarajevo, 2021.
- Katz, Vera, „O društvenom položaju žene 1942.-1953.“, *Prilozi*, br. 40, Institut za historiju, Sarajevo, 2011., str. 135-155.
- Kelly-Gadol, Joan, „Did Women Have a Renaissance?“ in: *Becoming Visible: Women in European History*, (1977.), str. 1-16.
- Klapische-Zuber, Christiane, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.
- Lee Downs, Laura, *Writing Gender History*, Bloomsbury Academic, London, 2010.
- Lerner, Gerda, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986.
- Lerner, Gerda, *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- Miles, Rosalind, *Ženska povijest svijeta: Tko je skuhao posljednju večeru?*, prev. Petra Mrduljaš-Doležal, EPH Media, Zagreb, 2009.
- Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“; <<http://historija.ff.untz.ba/index.php/104-organizovana-debata-na-temu-historiografija-o-zenskom-pitanju-u-bosni-i-hercegovini>> (15. rujna 2021.).
- Ograjšek Gorenjak, Ida, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u Kraljevini Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- Sylvia Paletschek, *Historiographie und Geschlecht*, prev. Indira Kučuk-Sorguč, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Freiburg, 1990., str.119; <<https://freidok.unifreiburg.de/fedora/objects/freidok:5038/datastreams/FILE1/content>> (22. svibnja 2021.).
- Pantelić, Ivanka, Dojčinović, Biljana, „Women’s and Gender History: The Case of Serbia“, *Clio on the Margins Women’s and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe*, 6 (2012.), str. 136-142.
- Peić Čaldarović, Dubravka, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, br. 29, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1996., str. 273-287.

- Perrot, Michelle, *Moja povijest žena*, prev. Vesna Čaušević-Kreho, Ibis grafika, Zagreb, 2009.
- Perrot, Michelle, *Mon histoire des femmes*, Éditions du Seuil, Paris, 2006.
- Perrot, Michelle, historienice: „Je suis pour un monde où le sexe ne serait pas un déterminant“, France inter, prev. Indira Kučuk-Sorguč, (22.12.2019.); <<https://www.youtube.com/watch?v=VJRCxxuiIXM>> (25. travnja 2021.).
- Power, Eileen, *Medieval Woman*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Prijic-Samaržija, Snježana, Avelini Holjevac, Ivanka, Turk, Marko, „Žene u znanosti“, *Društvena istraživanja*, 18 (2009.) 6, str.1049-1073.
- Sklevicky, Lydia, „More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia“, *Gender & History*, 1(1980.), 1, str. 68-73.
- Slapšak, Svetlana, *Ženske antičke ikone*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
- Slapšak, Svetlana, *Ženske ikone XX vijeka*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Spongberg, Mary, *Writing Woman's History since the Renaissance*, Basingstoke; Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Stolić, Ana, „Od politike ka novim naučnim disciplinama: ženska i rodna istorija“, *Humanizacija Univerziteta*, 1 (2013.), str. 376-387.
- Thébaud, Françoise *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, ENS Édition, Lyon, 2007.
- Tomić-Koludrović, Inga, „Ekonomski i društveni položaj žena u Hrvatskoj u kontekstu globalizacije“, *Žene i rad*, (ur. Martina Belić), Zagreb, 2000, str. 84-100.
- Tomić-Koludrović, Inga, *Pomak prema modernosti: žene u razdoblju zrele tranzicije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.
- Virgili, Fabrice, Le Gac, Julie, *L'Europe des femmes XVIII et XXI siècle*, Perrin, Paris, 2017.
- “Woman's history“, *Britannica*; <<https://www.britannica.com/topic/historiography/Womens-history>> (22. svibnja 2021.).
- Younis, Hana, *Daša Jelić*, Everest media, Beograd, 2016.
- Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019.
- Zemon Davis, Natalie, *Povratak Martina Guerra*, prev. Andrea Feldman i Miloš Đurđević, Konzor, Zagreb, 2001.